

**ПОРУШЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ
НАУЦІ УРСР 1920–1940-Х РОКІВ****ON THE ISSUE OF VIOLATION OF HUMAN RIGHTS TO FREEDOM OF SCIENTIFIC
CREATIVITY IN THE HISTORICAL SCIENCE OF THE URSR IN THE 1920–1940S**

**Єфремова Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

**Корнієнко І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

**Горяга О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Наведені у роботі матеріали дають підстави стверджувати, що масові репресії проти свободи наукової творчості та свободи слова в радянській Україні, як і в інших республіках СРСР, носили масовий і системний характер. У статті ці порушення розглянуто на прикладі роботи науковців-істориків у 1920–1940 роках. Встановлено, що масові репресії проти історичної науки реалізувалися відповідно до завдань, які вище партійне керівництво на той момент ставило, – з метою самозбереження та забезпечення наступності влади на основі та в рамках здійснюваної соціалістичної реконструкції. «Старе» суспільство мало бути не просто переможеним, а й повністю знищеним. Декларативно закріплюючи права людини в Конституції УРСР 1937 року, влада робила все для поширення нової ідеології крізь призму «нової» історії, яка виправдовувала терор і пограбування радянських громадян, встановлення новоімперських стосунків у СРСР, знецінювала здобутки попередніх поколінь. Масштабні зміни в інтелектуально-ідеологічній сфері отримали назву «культурна революція», хоча основним інструментом творіння комуністичного суспільства та «нового дослідника» виступав терор. Фактично, процес політизації історії в умовах постійного контролю з боку різноманітних владних органів призвів до того, що історична наука перестала бути наукою в класичному розумінні. В умовах суцільного терору, в 20–40-х роках ХХ століття комуністичний режим сформував особливий тип радянського історика – повністю підконтрольного та заляканого ремісника, що працює за чітко встановленим державою планом і несе за це персональну чи колективну кримінальну відповідальність. За таких обставин чимало вчених відмовлялось від наукових досліджень і звільнялося. Необ'єктивні, односторонні дослідження застосовувалися з метою виховання людини нового типу і сприяли «науковому» обґрунтуванню ролі КПРС у державі. Отже, масово порушуючи права людини в державі, маніпулюючи свідомістю громадян, КПРС перетворилася на монополіста у сфері історичної науки та історичної пам'яті.

Ключові слова: право на свободу наукової творчості, порушення прав людини в радянській Україні, історична наука доби тоталітарного режиму 20–40 років у СРСР.

The materials presented in the work allow us to assert that mass repressions against the freedom of scientific creativity and freedom of speech in Soviet Ukraine, and in other republics of the USSR, were massive and systemic. In the article, these violations were considered on the example of the work of scholarly historians in 1920–1940. It was established that mass repressions against historical science were regulated in accordance with the tasks that the top party leadership set for itself at that moment. It fought to ensure self-preservation and continuity of power on the basis and within the framework of the socialist reconstruction that was taking place at that time. Terror was the main tool for building a new society, man and science. The old society had to be not only defeated, but completely destroyed. The Constitution of the Ukrainian SSR of 1937 declaratively enshrines human rights. The authorities did everything to spread the new ideology with the help of the “new” history, which justified the terror and robbery of Soviet citizens. The authorities sought to establish new imperial relations in the USSR, devaluing the achievements of previous generations. Large-scale changes in the intellectual and ideological spheres have been called the “cultural revolution”. There, terror was the main tool for creating a communist society and a “new researcher.” In fact, the process of politicization of history under constant control by various bodies has led to the fact that historical science has ceased to be a science in the classical sense. In the conditions of continuous terror of the 20–40s of the XX century, the communist regime formed a special type of Soviet historian – a completely controlled and intimidated artisan, working according to a plan clearly established by the state and bearing personal or collective criminal responsibility for this. Under such circumstances, part of the scientists refused to research and quit. Biased, one-sided studies were used to educate a new type of person and contributed to the “scientific” substantiation of the role of the CPSU in the state. Thus, massively violating human rights in the state, manipulating the minds of citizens, the CPSU has become a monopoly in the field of historical science and historical memory.

Key words: the right to freedom of scientific creativity, violations of human rights in Soviet Ukraine, historical science during the totalitarian regime of the 20–40s in the USSR.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що інтелектуальна свобода є найважливішою передумовою свободи слова, бо вона постає і як духовна чи «внутрішня» свобода. Так, наприклад, Д. Хауард вважає, що «...сутність інтелектуальної свободи полягає в тому, щоб індивід міг виразити себе максимально повно, вільно висловлюючи свої погляди, які можуть здаватися іншим навіть еретичними та неприйнятними» [1, с. 6].

Сьогодні право на свободу наукової творчості затверджено в міжнародних актах прав людини і в конституціях багатьох країн світу. Відповідно до принципів, проголошених у міжнародних договорах, що ратифіковані Україною, правове регулювання права на свободу творчості

здійснюється на основі Конституції України 1996 року. Стаття 34 Основного Закону проголошує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожна має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір». Також стаття 54 затверджує: «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може

використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом» (Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141).

Право на свободу творчості у всіх її проявах тісно пов'язано з правом інтелектуальної власності, воно отримало подальшу деталізацію в Цивільному кодексі України від 16.01.2003 року. Стаття 309 цього кодексу передбачає: «1. Фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. 2. Фізична особа має право на вільний вибір сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості. Цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається» [2, ст. 309].

На жаль, історія людської цивілізації зберігає чимало випадків, коли проти інтелектуальної свободи та свободи слова виступали (і продовжують виступати) певні релігійні та політичні діячі, організації. Особливо яскраві приклади системних і масових порушень цього права слід шукати, на нашу думку, в історії радянської України 20–40-х років минулого століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Таке явище, як право на свободу наукової творчості, неодноразово ставало предметом наукових досліджень як в Україні, так і поза її межі. Наприклад, академік Ю. Шемшученко у праці «Свобода наукової творчості як конституційне право людини і громадянина» [3] розкрив основні форми реалізації цього конституційного права в Україні. Ця проблематика також стала об'єктом колективного дослідження «Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні», виданого за його редакцією [4].

Але дефініція «право на свободу творчості» є міждисциплінарною категорією, яка досліджується не лише в рамках юриспруденції, а й філософії, політології, історії. Історико-правові дослідження генезису права на свободу творчості в Україні ще й сьогодні не є всеохопними.

У 2016 році Інститут історії України видав колективну монографію «Історик і Влада» за редакцією В. Смоля [5], де чи не вперше в українській історіографії було комплексно проаналізовано механізм взаємодії історика і влади, окреслено проблему генерації істориків як нової аналітичної структури, досліджено такі явища, як політизована історія та «синдром комунізації» істориків.

У 2017 році В. Яремчук видав ґрунтовну працю «Українська історіографія: суспільно-політична історія», яку автор визначив як посібник, призначений для студентів і аспірантів історичних факультетів. Це видання можна назвати вдалим прикладом ґрунтовної синтези цілісного розвитку української історичної науки академічної доби [6]. Проблеми дослідження цензурних утисків в УСРР приділяли увагу такі українські дослідники, як Ю. Шаповал, О. Федотова та інші. Але незважаючи на значний інтерес науковців до визначеної теми, у сучасній історико-правовій науці ще бракує досліджень, присвячених вивченню механізмів, засобів, загальних тенденцій і наслідків порушення права на свободу творчості в історичній та історико-правовій науках в СРСР, що свідчить про актуальність обраної теми.

Формулювання мети статті. Сьогодні, в умовах боротьби українського народу за своє існування, питання про захист права на свободу творчості набуває особливого значення. Рівень його забезпечення державою, можливість реалізації та правомірність обмеження є важливими показниками розвитку демократії, а також традиційними засобами боротьби з порушеннями прав людини у світі. Творча діяльність у сфері науки є безпосереднім проявом існування *Homo sapiens* та основою суспільного прогресу, але без законодавчого закріплення і правового забезпечення державою свобода творчості лишається незахищеною, з усіма негативними наслідками. Для нормального розвитку будь-якої науки така ситуація в демократичній

державі є неприпустимою, і вітчизняна історія здатна продемонструвати яскраві приклади на обґрунтування такого твердження. У цій статті ми пропонуємо критично розглянути сутність, процес і механізми політизації історичної науки в СРСР; на підставі джерельних свідчень і власних спостережень довести факт системних і масових порушень прав людини на інтелектуальну працю, насамперед порушення права на свободу творчості та свободу слова в осередку істориків доби Великого терору.

Виклад основного матеріалу. Процес реорганізації імперської системи наукових та освітніх закладів розпочався на території УСРР ще в період впровадження політичної військового комунізму. У ті часи більшовицька влада сприймала університети як символ «старого» режиму й осередки вільнодумства. Принципове заперечення університету як організаційної форми також пов'язувалося з нігілізмом стосовно багатьох дореволюційних інституцій, характерним для 1920-х років. Отже, проблема пристосування науково-освітньої системи до потреб більшовицької влади вплинула на ухвалення рішення Наркомпросу про закриття університетів та їх подальшу трансформацію. Важливу роль у реалізації цих процесів відіграла видана НКО УСРР 9 червня 1920 року «Інструкція з управління вищою школою на місцях», в якій детально визначався напрям кардинальної перебудови навчально-методичної роботи та реорганізації вищих навчальних закладів. Цей же документ регламентував шляхи реорганізації внутрішньої структури діючих вищих навчальних закладів.

Фактично, бажання більшовиків взяти науково-освітні заклади під єдиний державний контроль не відрізнялося від практик імперської доби з її «неусипним» контролем за благонадійністю університетського осередку. Отже, незабаром щодо освітніх і наукових закладів СРСР почав впроваджуватися принцип уніфікації їх організації та діяльності, що в цілому відповідало політиці централізації влади в державі.

Аналізуючи наукову діяльність вітчизняних істориків першої чверті ХХ століття, доцільно зазначити, що з падінням російського самодержавства повністю зникла проблема цензурних і політичних заборон на вивчення будь-якої історичної тематики в Україні. Вже у 1918 році право на свободу вільно висловлювати свої думки, розповсюджувати результати наукових і художніх творів шляхом друку або іншими засобами було закріплено у п. 21 «Законів про тимчасовий державний устрій України». У 1920 році в УНР ідею гарантування свободи наукової творчості було закладено в 31 статті урядового проекту Основного Державного Закону Української Народної Республіки, який передбачав гарантування «кожному вільність науки, навчання і наукових дослідів» [7, с. 133].

Більшовицька революція внесла свої корективи в історію українського державотворення. Лише короткий час українські вчені могли без остраху, вільно висловлювати свої погляди та працювати на благо української держави, часто поєднуючи свою наукову діяльність з політичною. Але така самостійність аж ніяк не вписувалась у плани більшовицької влади в СРСР.

Слід погодитися з думкою українського дослідника В. Яремчука, який зазначив: «Доба Української революції та державотворчих процесів 1917–1921 років була першим і здебільшого останнім досвідом політичної кар'єри для багатьох провідних українських істориків. Уперше вони мали можливість на практиці “апробувати” свої професійні знання. М. Грушевський був головою Центральної Ради й фактичним лідером першого етапу Української революції, В. Липинський – одним із ідеологів Гетьманату Павла Скоропадського, послом Української Держави, а після її повалення – Української Народної Республіки в Австро-Угорщині... М. Василенко обіймав у різний час найвищі посади в Українській Державі 1918 р., був

головним промотором її гуманітарної політики. Істориків бачимо і з-поміж активних творців західноукраїнської держави» [6, с. 95].

Фактично, військово-революційні події 1914–1921 років продемонстрували жвавий інтерес (і потребу) суспільства до національної історії, достовірних знань про яку так бракувало українцям. Значний внесок у вивчення вітчизняної історії здійснили українські вчені в умовах національної революції. Приблизно в той же час у європейських наукових колах формулювалося нове розуміння процесу історичного пізнання: його починали визнавати результатом спеціалізованої пізнавальної діяльності в рамках історичної науки, філософії, соціології тощо. Історична свідомість починала розумітися як продукт тривалого процесу духовного, культурного, релігійного та економічного розвитку як окремої особистості, так і соціальних класів та народів. Тобто історична свідомість як явище починала сприйматися багатогранніше і ширше.

На жаль, на заваді продовження процесу вільного розвитку історичної науки в Україні постали політичні обставини, спричинені падінням Української Народної Республіки. Але в умовах запровадження нової економічної політики в УСРР відбулася певна лібералізація внутрішньополітичного курсу. Тимчасове загравання влади з суспільством було вимушеним кроком для її порятунку, водночас давало представникам науки та творчих професій можливість порівняно вільного самовираження. Цьому сприяло і запровадження політики українізації, яка впливала на формування самосвідомості українців, посилюючи розуміння ними власних прав і демократичних цінностей.

Важливо відзначити, що історична свідомість суспільства у той час не розглядалася комуністичною владою як важливий фактор для виховання «людини нової ери». Усе старе, імперське і не більшовицьке сприймалося як зайве для будівництва нового ладу. Отже й історичні знання про це розцінювалися більшовицькою владою спочатку без належного розуміння того факту, що в структурі суспільної свідомості історична свідомість посідає специфічне місце. Аналізуючи це питання, дослідник В. Пержун обґрунтовано стверджував: «Виходячи з того, що соціально-історичний досвід володіє можливостями передачі досвіду наступним поколінням, можна говорити, що він є важливою ланкою між минулим і сучасним, забезпечуючи невидимий зворотній взаємозв'язок суспільної практики минулого, сучасного і майбутнього. І такий зв'язок неминучий, особливо в перехідні етапи розвитку націй і держав, коли відбуваються складні зрушення в духовній, соціокультурній та виробничо-матеріальній сферах суспільного буття» [8, с. 106]. Усвідомлення цього керівництвом СРСР станеться пізніше.

Опікуючись поширенням комуністичної ідеології, радянська влада в УСРР у 1920 році організувала перший централізований орган цензури – «Всеукраїнське державне видавництво», яке з лютого 1920 року підпорядковувалося Всеукраїнському центральному виконавчому комітету УСРР [9, с. 46]. У травні 1921 року його було перейменовано на «Державне видавництво України» (ДВУ) і передано у підпорядкування Наркомату освіти; додатково йому надавалося право контролю за розповсюдженням друкованої продукції [10, с. 84–110].

Контроль за професійною діяльністю вчених-істориків у першій половині 20-х років поки ще не був жорстким, що залишало певний простір для їх науково-творчої діяльності. Так, у значний період історики могли відносно вільно обирати напрями і теми своїх наукових досліджень, застосовувати праці іноземних фахівців і посилатися на них, користуватися архівними матеріалами тощо. Проте незабаром влада кардинально змінить своє ставлення і до істориків, і до історичної науки.

Незважаючи на певні політичні відступи у бік нової економічної політики та українізації, у 1920-х роках як

в УСРР, так і в інших соціалістичних республіках запроваджувались ідеологія та норми революційної законності, на підставі яких готувалися політичні репресії. Цьому процесу активно сприяла велика кодифікація соціалістичного права – один із провідних елементів реалізації боротьби з контрреволюцією та інакомисленням. Допоміжну роль у цьому процесі відігравала і цензурна політика.

22 березня 1922 року Політбюро ЦК РКП (б) приступило до реорганізації діяльності цензурних установ у державі. 6 червня того ж року при РНК РСФСР було створено Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт) [11]. Передбачалося відкрити у Києві, Одесі та Харкові місцеві відділення Головліту, що викликали протести в УСРР. Як зазначає Н. Опольська, «29 серпня 1922 року Радою народних комісарів УСРР був створений український цензурний орган – Центральне управління у справах друку (ЦУСД), що входив до структури Народного комісаріату освіти. Спочатку як підрозділ Головного управління політичної освіти, а з 3 січня 1923 року – окреме управління. Постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Радою народних комісарів Української РСР у квітні 1925 року Центральне управління у справах друку перетворено на Головне управління у справах літератури та видавництв УСРР (Укрголовліт)» [12, с. 76].

На початку 20-х років більшовицька влада урочисто декларувала свої здобутки у сфері просвітницької діяльності в УСРР. 25 листопада 1922 року набув чинності Кодекс Законів про народну освіту УСРР, який проголошував право всіх громадян республіки на вільний доступ до освіти і науки [13, ст. 729]. Але на практиці отримати якісну освіту виявлялося складним завданням. Класичні університети в УСРР було зачинено, а експериментальні реформи освітньої системи виявилися переважно утопічними.

З другої половини 1920-х років поступово обмежувалась кількість наукової інформації та доступ до неї для непартійних вчених, з цією ж метою було значно скорочено кількість наукових конференцій. З 1924 року суттєво обмежено доступ дослідників до архівних матеріалів, особливо щодо історії більшовицької партії, а з 1929 року ускладнювалось отримання книг з-за кордону [14, с. 38].

Ідеологічна робота в СРСР активно прискорювала темпи становлення верховенства «марксистського», а по суті – офіційного тлумачення історичного процесу, тому наявність наукової творчої дискусії між вченими, як і плюралізм, в історичній науці більше не віталася [15, с. 119].

З 1928 року в УСРР почалося згорання нової економічної політики. Усі видання ВУАН з того ж року потрапили під неусипний цензурний контроль, паралельно активізувався і процес «пролетаризації» історичної науки. З тих пір історикам вже не дозволялося публічно інтерпретувати минуле на користь відмінних від марксистського підходів. Але процес пролетаризації історичної науки в УСРР відбувався складно, і кожний вчений на власний розсуд пристосовувався до нових реалій життя в державі.

У листопаді 1928 року почав працювати Інститут історії при Комуністичній академії, центральним завданням якого стало переведення радянської історичної науки на марксистську основу. Разом з іншими організаціями схожого призначення, Інститут активував процес створення історико-марксистської науки. З цього приводу М. Покровський писав у своїй праці «Чернишевський як історик» («Історик-марксист». 1928. № 8. С. 3–27): «...у 1922/23 р. у нас свого кадра істориків ще не було, а Інститут червоної професури, ІМЕЛ, Інститут історії Комакадемії лише виховували професійних істориків – справжніх «бійців за більшовизм».

Організаційно Інститут історії при Комакадемії мав чотири секції: методології, історії пролетаріату, промислового капіталізму та соціології; всі вони активно запроваджували марксистську концепцію вивчення історії,

запропоновану та обґрунтовану М. Покровським. Ці матеріали були видані для широкого загалу в журналі «Історик-марксист» у 1929 році (№ 14. С. 3–12).

У липні 1929 року почалися гучні арешти у сфальсифікованій справі щодо «Спільні визволення України», а вже 24 жовтня Політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням доручило Голові Раднаркому УСРР В. Чубарю «погодити в ЦК ВКП(б)» питання про публікацію повідомлення у справі СВУ [16]. Перше повідомлення про викриття СВУ з'явилося у пресі в листопаді того ж року. Як зазначають українські дослідники В. Пристайно та Ю. Шаповал, «...на лаві підсудних опинилися 45 осіб, серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН» [17, с. 15–16].

Відтоді методи «формування» історичної науки в СРСР стали відверто репресивно-диктаторськими, у дусі середньовічних розправ. Так, наприклад, після арешту Михайла і Тараса Слабченків у справі СВУ, 16 березня 1930 року аспіранти Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія звернулися до Бюро кафедри та до уповноваженого Головнауки з проханням «про негайне виключення зі складу кафедри М. Слабченка та Т. Слабченка, що виявили себе як націоналфашисти та використовували наукову роботу з контрреволюційною метою» [18, арк. 109].

З 1925 року провідним осередком виявлення «вчених-шкідників» стало Товариство істориків-марксистів – одне з найвідоміших наукових об'єднань, яке багато в чому сприяло формуванню у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років «обличчя» радянської історичної науки. У конфронтації з традиціями «старої школи» Товариство вирішувало практичні завдання впровадження марксистського методу та заснованих на ньому конкретних історичних схем [19, с. 303]. Спочатку пріоритетним для Товариства істориків-марксистів вважалося завдання «боротьби зі збоченнями історії буржуазною наукою», але активний наступ на істориків «старої школи» розпочався навесні 1928-го через необхідність реакції на «Шахтинську справу».

Визначаючи сутність і призначення історичної науки в СРСР початку 30-х років, професор М. Покровський гучно стверджував: «Іншої історичної науки, як такої що є поза марксизму, не існує... У нашій науці фахівцю – не марксисту гріш ціна» [15, с. 119]. Такі театральні заяви яскраво демонструють рішення комуністичного режиму стосовно подальших тенденцій організації наукових досліджень у державі. Влада потребувала нового типу вчених-істориків – для яких принцип політичної доцільності мав би зверхність над усіма науковими істинами, а історичною правдою вважалися б рішення з'їздів комуністичної партії.

Того ж року історик-марксист М. Яворський очолив історичне відділення Інституту марксизму-ленінізму, перейменованого згодом на Всеукраїнську Асоціацію Марксо-Ленінських Інститутів – ВУАМЛІН. Правник за фахом, він здобув вищу освіту у Львівському та Віденському університетах, мав впливову позицію в українському відділенні Товариства істориків-марксистів. На початку січня 1928 року він висунув ідею про заснування другої Академії наук у Харкові – «лівобережної», та написав відповідне звернення до Наркомосу УСРР, яке підписав і Д. Багалій, але ця пропозиція не зустріла підтримки у М. Скрипника [20, с. 575].

Характеризуючи М. Яворського, Сергій Єфремов ще в 1925 році записав у щоденнику: «Це автор компілятивної «Історії України» (але марксистської) та найбезграмотнішої «Історії революції на Україні», невеличкої брошурки, в якій нахабність автора дорівнює його абсолютному

неуцтву. Про цю книгу мені доводилось дати свою думку Державному видавництву, і я зазначив у рецензії численні помилки. Через місяць у видавництві мені кажуть, що Яворський пристає на всі уваги і прохає мене виправити книжку» [20, с. 185]. Через прихильність до більшовицької влади М. Яворський демонстрував блискавичні кар'єрні здобутки.

За участі «вчених» такого гатунку, у листопаді 1930 року історична секція Українського інституту марксизму-ленінізму надіслала листи до ВУЦВК та Наркомосвіти України з проханням закрити «багаліївський» інститут як осередок «українського буржуазного націоналізму» [21].

Активізація історичної секції Українського інституту марксизму-ленінізму була пов'язана також з «Академічною справою». Цей політичний процес, сфабрикований ОДПУ в Ленінграді у 1929–1931 роках, став черговим етапом на шляху «пролетаризації» АН СРСР і важливим сигналом для масових репресій проти науковців по всій країні. Тут доцільно зазначити, що Товариство істориків-марксистів хоч і не було ініціатором цього процесу, але виявилось безпосередньо причетним до погрому «буржуазної» науки.

Ще одним завданням товариства мала стати кампанія з розгортання самокритики вчених-істориків з метою посилення у своєму осередку боротьби з «пережитками буржуазних концепцій» та «націоналістичними ухилами», тобто з «шумськимизмом» і «хвильовизмом» [22, с. 166]. Так, наприклад, ще у 1929 році академік Д. Багалій почав публічно виступати з критикою «старої буржуазної історичної ідеології», якої він «помилково дотримувався раніше», та демонстративно закликав науковців визнати марксизм-ленінізм єдиною науковою методологією [23, с. 169].

У січні 1931 року при ЦК ВКП(б) було створено відділ культури та пропаганди (Культпроп), на який покладалася функція ідеологічного контролю у сфері науки, літератури та мистецтва, що позначилось і на роботі Товариства істориків-марксистів, активізувало роботу його республіканських філій. Ця подія безпосередньо пов'язана з підготовкою до посилення масового терору стосовно науковців і педагогів вишів СРСР.

Здебільшого показова акція відбувалася спочатку в РСФСР, а потім в інших республіках. Так, з 28 січня по 16 лютого 1931 року в Ленінграді відбулось об'єднане засідання Інституту історії Ленінградського відділення Комуністичної академії та Ленінградського Товариства істориків-марксистів, присвячене викриттю заарештованих академіків С. Ф. Платонова, Є. В. Тарле та їх послідовників [15, с. 123]. Для республіканських відділень Товариства це стало яскравим прикладом для копіювання такої діяльності.

Посилення контролю за роботою науковців-істориків відбулося після публікації листа Й. В. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція», опублікованого в № 6 цього журналу за 1931 рік з гострою критикою статті А. Слуцького «Більшовики про германську соціал-демократію в період її передвоєнної кризи» [24].

З метою унеможливлення друкувати політнекоректні праці та демонструвати іншу точку зору влада посилювала відповідальність цензурних органів за неналежний контроль якості друкованої продукції. Так, 19 липня 1931 року спеціальним циркуляром уповноваженим особам Головліту встановлювалася кримінальна відповідальність за дозвіл до друку заборонених матеріалів антирадянського змісту чи секретної інформації [25, с. 32]. Але органи цензурного контролю керувалися в своїй діяльності не лише нормативною секретною базою ЦУД, а й вказівками партійно-державних органів. Тому кожен автор, редактор і видавництво прагнули отримати якнайшвидше відповідну інформацію про впроваджені заборони [26, с. 17].

Поширеним засобом цензурного тиску в УРСР з 30-х років стає і вимога супроводжувати твори «марксистською передмовою». З того ж часу посилання в текстах на класиків марксизму стають обов'язковою вимогою для науково-освітніх видань.

У лютому 1932 року в Харкові, на нараді українських істориків, академік Д. І. Багалій виступив з покаюною промовою. У ній вчений публічно визнав свою неправильну позицію і помилковість колишніх поглядів, які є «шкідливими, антимарксистськими та буржуазними». Наприкінці каяття він пообіцяв «...рішуче боротися з ворожими пролетаріатові історичними концепціями» [27, с. 350–360]. Така практика застосування «профілактично-виховних» заходів у наукових та освітніх колах в СРСР на початку 1930-х років стала досить поширеною, маючи на меті публічну демонстрацію авторитетними особами визнання своїх «хибних» поглядів і висновків. Публічні «покаяння» носили загальновиховний характер, після чого вже ані науковець, ані його учні не повинні були сумніватися у правильності висновків і дій КПРС.

Приводом для репресій іноді ставала колишня приналежність науковця до політичних партій. Так, наприклад, В. Романовського та М. Розенталя було притягнуто до відповідальності за колишнє членство в партії російських кадетів. Тут доцільно зауважити, що для історика-медієвіста М. Розенталя арешт на підставі звинувачень такого роду стався 3 березня 1935 року і був уже не першим [28, с. 153]. Але, на його щастя, стосовно нього (як і стосовно деяких інших істориків) влада ще не визначилася, не маючи належних підстав для їх ув'язнення до концтабору, а тим більше до розстрілу. Отже, поки що таких науковців висилали подалі від великих міст.

У 1934 році зміни в державній ідеології відбувалися більш активно: пропагандистська кампанія спрямовувалася на формування у багатонаціонального населення СРСР патріотичних почуттів до спільної соціалістичної батьківщини. Знайти формулу, яка б задовольняла національні потреби різних народів союзних республік, було складним завданням.

У березні 1934 року в Кремлі відбулася зустріч Сталіна з істориками, де мова зайшла і про деякі підручники з історії. Було ухвалено рішення про підготовку нових, якісних видань, які б спиралися на марксистсько-ленінське вчення. Ідея оновлення підручників пояснювалася бажанням керівництва держави створити більш якісну навчальну літературу. Історіографічним фоном для написання підручників стала кампанія з розгрому «школи» М. Покровського. Здавалося б, усе складалося якнайкраще: відкритий для всіх конкурс, широка мережа експертизи замість вульгарних схем, що насаджувалися М. Покровським, заклик наситити історію фактами та зробити її, як закликав Н. Бухарін, «барвистою, як саме життя».

Але реальне завдання полягало зовсім в іншому: надати Жовтневій революції національно-визвольний характер, а комуністичній партії – роль консолідуючого ядра, визволителя від капіталістичного гноблення багатонаціонального населення СРСР, а також вирішити низку інших питань.

Аналізуючи мету та проблеми підготовки підручників з історії СРСР, дослідник С. Слободян констатував: «Історія інших народів повинна бути “вплетена” в історію Росії, яка залишалася в центрі уваги історичного нарративу... щоб показати, що колоніальна залежність є не особливою перебудовою у складі Російської імперії, а неминучим супутником малих народів в умовах як феодального, так і капіталістичного ладу. У цьому і полягав задум написання окремого підручника з нової історії залежних і колоніальних країн» [29, с. 163].

У 1937 році було підготовлено убогий підручник «Короткий курс історії СРСР» для 3–4-х класів під редакцією А. Шестакова та видано його багатоміліонним тира-

жом. На основі цього підручника, а також «Короткого курсу» історії ВКП(б) (1938), було розроблено численні видання для навчальних закладів країни з чітко визначеною ідеологією та з новими оцінками історичних подій. Підготовка цих видань відбувалася в умовах посилення політичного терору.

5 серпня 1937 року за наказом НКВС СРСР № 00447 набула чинності Постанова ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи», яку теоретично обґрунтував і спрямував на посилення терору в країні новий нарком НКВС М. Єжов. Масові репресії у закладах вищої освіти, технікумах, училищах і школах в УРСР у 30–40-х роках ХХ століття відображали загальносоюзні тенденції. Терор мав цілеспрямований, організований характер і уразив практично всі верстви українського народу.

Архівні документи свідчать, що до кінця 1930-х років в освітній сфері відчувалася гостра нестача викладачів, особливо з історії. Репресивна політика знищувала професуру, часто разом з їх колегами, учнями та студентами. Формування радянської вищої школи завершилося вже у 1930-ті роки, основну увагу вона приділяла не стільки професійним умінням майбутнього випускника, скільки його політичній свідомості.

Нова хвиля наступу на історичну науку розпочалась у 1943 році, після доповіді М. Рильського «Київ в історії України», виголошеної 11 листопада на урочистих зборах АН СРСР у Москві з нагоди визволення столиці УРСР. Вже у травні 1944 року було розгорнуто справу про звинувачення Інституту історії АН УРСР у безплідній діяльності «буржуазних націоналістів» у його стінах.

Висновки. Наведені матеріали дають підставу стверджувати, що масові репресії проти вільної історичної науки регулювалися за глибиною, розмахом, об'єктом головного удару та іншими параметрами відповідно до тих завдань, які вище партійне керівництво на той момент перед собою ставило, – з метою забезпечення самозбереження та наступності влади на базі та в рамках соціалістичної реконструкції, що здійснювалася. Терор виступав основним інструментом будівництва нового суспільства, людини та науки. «Старе суспільство» мало бути не просто переможеним, а повністю знищеним.

Досліджуючи причини проведення репресій у 30–50-х роках ХХ ст., доходимо висновку, що вони закладені в самій природі тоталітарного ладу, який формується методами перманентного терору, тобто революції має бути безперервною, з постійними «чистками». Останні мають бути спрямовані як проти представників «віджилих» класів і соціальних груп, колишніх політичних противників, так і проти самих будівельників нового суспільства, щоб вони краще працювали і слухняно виконували вказівки начальства, вже з міркувань самозбереження стежили за «потенційно підозрілими».

Отже, аналізуючи причини, характер і мету масового порушення права на свободу наукової творчості та свободу слова в радянській Україні, слід зазначити, що у планах КПРС саме історичній науці надавалася особлива роль. Пояснюючи її в газеті «Правда» за 27 січня 1936 року, влада відверто наголошувала, що історична наука має перебувати в руках комуністів і має «стати найбільшою зброєю в боротьбі за соціалізм» [30]. Маніпулюючи свідомістю громадян, КПРС перетворилася на монополіста у сфері історичної науки та історичної пам'яті [5, с. 55].

Декларативно закріплюючи права людини у Конституції УРСР 1937 року, влада робила все для поширення нової ідеології крізь призму «нової» історії, яка виправдовувала терор і пограбування радянських громадян, встановлення новоімперських стосунків у СРСР, знецінювала здобутки церкви та інше. Навіть прояв любові до Батьківщини в українських художніх творах міг розцінюватися як український націоналізм. Такі звинувачення стосовно науковців і викладачів істориків часто ставали підґрунтям

політичних переслідувань, репресій і знищення. Цензура була всеохопною. Творчість перебувала під жорстким контролем влади в умовах панування лише однієї точки зору – КПРС; не згідних з нею знищували.

Масштабні зміни в інтелектуально-ідеологічній сфері отримали назву «культурна революція», за якої терор виступав основним інструментом творіння комуністичного суспільства та «нового дослідника». «Старе» суспільство мало бути не просто переможеним, а й повністю знищеним, поступившись місцем новим цінностям. Досліджуючи причини проведення репресій у 20–40-х роках в радянській Україні, ми дійшли висновку, що вони закладені в самій природі тоталітарного ладу, бо він формується методами перманентного терору, за якого революція має бути безперервною, з постійними жертвами, за умови панування суцільного страху. Але «чистки» спрямовувалися не лише проти представників «віджилих» класів і соціальних груп, колишніх політичних противників, а й проти всіх, хто ставав на заваді розбудові комуністичної імперії.

Фактично, процес політизації історії в умовах постійного контролю з боку різноманітних владних органів призвів до того, що історична наука перестала бути наукою в класичному розумінні. Репресивна політика суттєво підірвала моральний дух науковців та їх прагнення до

наукової творчості. Наступність між науковцями старої школи та їх учнями було розірвано, а сама наука перетворилася на номенклатурну служницю режиму. Разом з тим, аналіз тогочасної історіографії демонструє, що не всі історики ставали фанатиками комуністичної пропаганди.

В умовах суцільного терору 20–40-х років ХХ століття комуністичний режим сформував особливий тип радянського історика – несамоцінного, підконтрольного, заляканого, переважно партійного та атеїстичного ремісника, що працював за чітко встановленим державою планом і ніс за це персональну чи колективну кримінальну відповідальність.

З середини 30-х років читання лекцій перетворювалися на озвучення текстів підручників, схвалених владою, без права на вільні коментарі. У 20–40-ві роки репресії завдали важких ударів по науковому потенціалу в УРСР та посилили процес бюрократизації. До контролю за науковими дослідженнями режим залучав не тільки штатних працівників силових органів, а й аспірантів, студентів, лаборантів і навіть прибиральниць навчальних закладів, що сприяло встановленню тотального контролю за науковцями та унеможливило реалізацію принципів плюралізму й об'єктивності в науці. За таких обставин значна частина дослідників взагалі відмовлялася від подальших досліджень, бо не витримувала постійного пресингу.

ЛІТЕРАТУРА:

- Хауард Д. Два століття конституційного правління. *Америка*. № 362. Січень, 1987. С. 6.
- Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44.
- Шемшученко Ю. С. Свобода наукової творчості як конституційне право людини і громадянина. *Вісник Національної академії наук України*. 2008. № 3. С. 36–43.
- Шемшученко Ю. С. [та ін.]. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юрид. думка, 2008. 251 с.
- Історик і Влада : кол. монографія / відпов. ред. В. Смолій; тв. керів. І. Колесник. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 543 с.
- Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія : посібник. Острого : вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2017. 288 с.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української конституції. Київ : Право, 1997. 443 с.
- Пержун В. Історична свідомість як форма суспільної свідомості: соціологічний аспект. *Релігія та соціум*. 2012. № 2 (8). С. 104–108.
- Федотова О. Політична цензура в УСРР–УРСР: практика обмеження друкованої продукції. *Вісник Книжкової палати*. 2012. № 2. С. 45–47.
- Шаповал Ю. Комуністична цензура: штрихи до портрета. *Бахмутський шлях*. 2001. № 1/2. С. 84–110.
- Іщенко В. Що повернуто із «спецхранів». *Соціалістична культура*. 1990. № 8. С. 18–19.
- Опольська Н. Право на свободу творчості : монографія. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 368 с.
- Кодекс Законів про народну освіту від 22.11.1922 р. *Збірник Указів та Розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України*. 1922. 19 грудня. Ч. 49.
- Ляпіна О. В. Політизація історичної науки та освіти в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. (на прикладі Київського інституту народної освіти). *Історія та історіографія в Європі*. 2003. Вип. 1/2. С. 31–42.
- Орлов І. Б. Історик сталінської епохи на «фронті історичної науки». *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 11. Харків, 2012. С. 117–130.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 16. Аспр. 7. Арк. 58.
- Пристайно В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Київ : Інтел, 1995. 448 с.
- Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. Ф. 1. Од. сх. 45278.
- Рецензії. *Історик-марксист*. 1928. № 7.
- Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ : Рада, 1997. 832 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3561. Од. сх. 331. Арк. 45.
- Резолюції, прийняті на спільному зібранні Товариства істориків-марксистів від 19.III.30 р. *Історик-марксист*. 1930. № 15. С. 165–167.
- Багалій Д. І. Критика критики (відповідь Ф. Ястребову на його рецензію мого «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»). *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури*. 1930. Т. 10. Ч. 2.
- Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Ф. 37. Од. сх. 477. С. 485.
- Федотова О. Обмеження друкованого слова в Україні у тридцятих роках ХХ століття. *Вісник Книжкової палати*. 2009. № 3. С. 32–38.
- Молоткіна В. Механізми контролю за друкованими виданнями в Україні в 1930-ті рр. *Часопис української історії*. Випуск 28. Київ, 2014. С. 15–21.
- Багалій Д. І. З посмертних праць акад. Д. І. Багалія (самокритичний огляд наукової продукції). *Архів Радянської України*. Партвидав «Пролетар». 1932. Випуск 3 (липень-жовтень), № 4/5. С. 338–360.
- Зав'ялова І. В., Першина З. В. Микола Миколайович Розенталь. *Видні вчені Одеси. По споминах учнів і співробітників*. Одеса, 1992. Вип. 2. С. 82–85.
- Слободян С. О. Політика радянської влади у сфері шкільної історичної освіти у 1917–1941 рр. : дис. ... канд. істор. наук. Чернівці, 2018. 232 с.
- Правда. 1936, 27 січня.